

Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi

Yrd. Doç. Dr. Hasan ARSLAN*

Atf / ©- Arslan, H. (2009). Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1), 77-96.

Özet- *Tutumlar oldukça organize olmuş uzun süreli duygu, inanç ve davranış eğilimleridir. İnsan, tutumlarıyla beraber doğmaz. Onları sonradan edinir. Bireyin tutumları bir takım nedenlerle oluşur, gelişir ve değişir. Tutumların oluşum, gelişim ve değişim nedenlerini bilmek kişinin daha dikkatli bir tutum benimsemesi konusunda kendisine yardımcı olur. Genel tutumlarla ilgili olarak belirtilen hususlar dinî tutumlar için de geçerlidir. Makalede, dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişiminde rol oynayan faktörler ele alınmaktadır.*

Anahtar sözcükler- Tutumlar, Dinî Tutumlar, Oluşum, Gelişim, Değişim.

Giriş

Günlük hayatımızda sıkça kullandığımız kavramlardan biri tutum sözcüğüdür. Bireylerin veya grupların inançlar, düşünceler, sosyal kurumlar, soyut ve somut kavramlar gibi çok değişik konular hakkında düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli biçimde belirleme tarzları vardır. İşte bireyin herhangi bir psikolojik obje ile alâkalı düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimlerine *tutum* diyoruz (Smith, 1968: 458-467; akt.: Kağıtçıbaşı, 1999: 102). Bir eğilimin tutum olabilmesi için bireyin o eğilimi oldukça uzun bir süre sürdürmesi gerekmektedir. (Cüceloğlu, 1996: 521; İnceoğlu, 2000: 8-10).

Birtakım sosyal gruplar, sportif gruplar, sevilen-sevilmeyen şahsiyetler, ekonomi, kader ve tevekkül anlayışı, dürüstlük, yaratıcı düşünce, eğitim-öğretim, hür düşünce, fikir

* İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

özgürlüğü, zaman, iş, ahlâk, müteşebbis düşünce, teknoloji, bilimsel yöntem vb. kâinatta akla gelebilecek her şey psikolojik bir obje olabilir. Ancak herhangi bir kişi için psikolojik bir obje olan bir nesne başka bir kişi için psikolojik bir obje olmayabilir. (Kağıtçıbaşı, 1999: 103).

Tutularda bilgi, duygu ve davranışsal öğeler yer alır. Bir tutumun zihni unsuru bireyin psikolojik obje ile ilgili bilgileri ve inançlarını oluşturmaktadır. Bu inanç ve bilgiler, psikolojik objeye karşı birtakım özellikler atfetmeye yol açar. Bir tutumun duygu (affect) unsuru, bireyin o objeye olan duygusal yönünü, yani ferdin o objeyi sevip-sevmemesi, hoşlanıp-hoşlanmamasına işaret eder. Duygu unsuru heyecan (emossion) ve faaliyet yaratarak tutumların davranışa yönelmesini sağlar (Sezen, 2005: 47; Krech ve Crutchfield, 1999: 107).

Tutumun davranış unsuru, tutumla ilişkili olan her türlü davranış eğilimini kapsar (Uysal, 1996: 28). Davranışın genelde bilgi ve duygu unsuruyla aynı yönde olması beklenir. Bu nedenle tutumlardan hareketle davranışlar tahmin edilebilir (Morgan, 1993: 364; Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 337). Tutumun bizzat kendisi gözlenemez. Ancak bireyin gözlenebilen davranışlarını değerlendirerek o kişinin tutumu hakkında bir kanaate varabiliriz.

Genel olarak zorlama tutum değişimini güçleştirdiği için en iyi sonuç, birey tutum değiştirmeye gönüllü olduğu zaman elde edilebilmektedir (Cüceloğlu, 1996: 525). Bunun yanında nadir de olsa zorlamanın tutum değişiminde etkili olduğu örneklerle rastlamak da mümkündür. Bu durumda birey otoriteye tabi olmakta zorlamayla tutumunu değiştirmekte, hatta ateşli bir şekilde davranışa geçirebilmektedir (Budak, 2000: 512; Milgram).

Birey 'bu benim dinî tutumum' dediğinde acaba gerçekten 'onun tutumu' özgün olarak benimsediği ve tamamen kendisine ait bir tutum mudur, diye düşünülebilir. Amacımız dinî tutumların nasıl oluştuğunu, geliştiğini ve hangi nedenlerle değişime uğradığını, günümüz şartlarını da göz önünde bulundurarak, değerlendirmeye çalışmak ve konuya genel bir bakış sağlamaktır.

1. Dinî Tutumlar

Din, mensuplarının tutum ve davranışlarını yönlendirir. Dinin insan hayatında önemli bir yeri vardır (Özbaydar, 1970: 5). "Dinî tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme tarzıdır...Bireyin dinle ilgili bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esasından hoşlanması veya hoşlanmaması

(duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki birtakım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dinî tutumunu oluşturur” (Peker, 1993: 88).

Birey dinî inancı gereği dinin emirlerini yerine getirmek, yasaklarından kaçınmak, doğru, dürüst, çalışkan ve güvenilir olmak yönünde bir tutum geliştirebilir. Bu durum bireyin dine karşı olumlu bir tutum sahibi olduğuna işaret eder. Dinî hükümleri yerine getirmekte duyarlı olanlara ‘dinî tutumları kuvvetli’, olmayanlara ‘dinî tutumları zayıf’ denir (Uysal, 1996: 30). Köklü ve aşırı tutumları değiştirmek zordur (Krech ve Crutchfield, 1999: 244). Tutumların gücünü zihnî, duygu ve davranış unsurlarının kuvvetleri toplamı oluştururken dinî tutumların gücünü de, *dinî zihniyet, duygu ve davranışların* güçleri toplamı oluşturur. Dinî bir tutum gücü oranında diğer tutumları etki altına alarak merkezileşebilir (Bem, 1970: 17).

İnsanlar tutumlara sahip olarak dünyaya gelmezler. Tutumların oluşmasında çevre şartlarının önemli bir yeri vardır. Bu nedenle bireylerin tutumlarından hareketle sosyal normlar ve kültürel değerlere ulaşılabilir. Genelde, doğrudan deneyim, taklit, sosyal öğrenme, pekiştirme gibi yollarla edinilen tutumlar farklı gerekçelerle değiştirilebilir. Eğitim, çalışma, iş alışkanlıklarının kazandırılması veya dine yönelim gibi hususlar, tutum değişikliğini gerektirir (Kağıtçıbaşı, 1999: 119; Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 387-388).

2. Dinî Tutumların Oluşumu ve Gelişimi

Tutumlar her zaman öğrenildikleri gibi kalmazlar, zaman içinde bir takım faktörlerle değişme veya gelişme gösterirler (Kağıtçıbaşı, 1999: 122). Burada tutumlar ve genel olarak dinî tutumların oluşması ve gelişmesine etki eden bazı faktörler üzerinde durulacaktır.

2.1. İhtiyaçlar ve İstekler

Birey isteklerini yerine getirebilmesine hizmet eden şeylere karşı olumlu, engel olanlara karşı olumsuz bir tutum geliştirir. O, problemlerini çözmek, arzu ve ihtiyaçlarını karşılamak için uğraşırken bazı engellerle karşılaşabilir. Bu durumda bireyin isteklerine ulaşmasını engelleyen obje ve şahıslara karşı olumsuz bir tutum geliştirir. Arzu ve ihtiyaçlarının gerçekleşmesine yardımcı olan obje ve şahıslara karşı da olumlu bir tutum geliştirir (Peker, 1993: 92-93). Örneğin hacca gitmek isteyen bir kişi noter huzurunda yapılan kurada ismi çıkmamışsa, hacı adaylarının belirlenmesi ile ilgili uygulamaya **karşı** bir tutum izleyebilir. Aynı uygulamada ismi okunan bir kişi ise uygulamanın çok adil olduğu yönünde bir tutum sergileyebilir.

2.2. Bilgiler

Bireyin sahip olduğu bilgiler tutum oluşumunda etkili olur. Herhangi bir tutum objesi ile ilgili sahip olduğumuz bilgilere ve bu bilgilerin niteliğine göre o objeye karşı birtakım tutumlar oluşturabiliriz (Krech ve Crutchfield, 1999: 278).

Kur'an'ın kendisi dinî tutumların oluşmasında ve gelişmesinde bilgi unsurunu oluşturur. O "Ey iman edenler! Size dinî ve toplumsal duyarlılığı zayıf birisi bir haber getirdiğinde bu haberin doğru olup-olmadığını araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa zarar verirsiniz, sonra da yaptığınıza pişman olursunuz" (Hucurat 49/ 6) ayetiyle de bir topluluğa karşı olumsuz bir tutum oluşmasına yol açabilecek 'bilginin' araştırılması gerektiğine dikkat çeker. Ayet aynı zamanda haberi getirenin kişilik yapısına da vurgu yapar. Kur'an "Yiyiniz içiniz ama israf etmeyiniz" (A'raf 7/31) ayetinde de insanların israf açısından daha dengeli bir tutuma sahip olmalarında 'bilgi' kaynağı oluşturmaktadır.

Diğer yandan kitaplar, ansiklopediler, gazeteler, dergiler, radyo ve televizyonlar, yapılan vaazlar, hutbeler, vb. insanların yeni tutumlar oluşturmalarında etkili olabilmektedir. Bazı bilgiler ve önemli konular eğer yoğun ve çok yüksek ilgi uyandıran bir şekilde zihne verilirse onu hızlıca eğitir ve disiplin altına alır (Hamlin, 2010: 130).

Protestanlık, doğru ve dürüst bir şekilde çok çalışıp para kazananların cennete gireceğini müjdeler. Protestanlığın sunduğu bu bilgiler, mensuplarının duygu unsurunu harekete geçirmekte, duygu unsuru da doğruluk, dürüstlük, çalışmak ve kazanmak yönünde bir tutum ve davranış gelişiminde etkili olmaktadır diyebiliriz (Weber, 2005: 41, 55, 68).

2.3. Çeşitli Gruplara Mensubiyet

Grup, varlığını koruyup sürdürebilmek için mensuplarının tutumları üzerinde bir takım tasarruflarda bulunarak sınırlamalar getirebilir. Bu süreçte bireyin gruba aynileşme arzusu onun grubun tutumunu benimsemesinde etkili olur (Krech ve Crutchfield, 1999: 209).

Gruplar, *mensuplarının* tutumlarına kaynaklık eder. Bu nedenle grup üyelerinin tutumlarından yola çıkarak grubun tutumu hakkında bir çıkarım yapılabilir. Çünkü bireyin tutumu ile onun bağlı olduğu grubun tutumu birbirine benzer (Sherif, 1969: 334) Örneğin bir dinî grubun benimsediği belli bir kisve genellikle grup mensuplarınca da benimsenir. Kısaca bireyin giysilerle ilgili tutumunda bağlı olduğu grubun etkisi baskın rol oynayabilir.

Sosyal psikolojide konformite (uyma davranışı) ve itaat birbirine yakın kavramlar olmakla beraber aralarında fark vardır. Konformite de grup üyesine diğerlerine uymada statü bakımından bireyin kendi eşitlerinden gelen, itaatte ise statüsü kendisinden daha yüksek olan bir otoriteden gelen bir baskı söz konusudur (Bilgin, 2006: 38). Grubun birey üzerindeki etkisi karmaşıktır. “Görüşünüzün çoğunluktan farklı olduğu bir grup ortamında bulunduğunuzda, özellikle de görüşünüzden emin değilseniz, ya da grubun daha geçerli bir bilgi kaynağına sahip olduğuna inanmak için nedenleriniz varsa gruba uymak için fikrinizi değiştirebilirsiniz” (Butler ve McManus, 1998: 153). Grup içerisinde herhangi bir soruya daha önce birkaç kişi aynı cevabı vermişse en son kişinin diğerlerine uymama ihtimali çok zayıftır (konformite).

Aile toplum içinde küçük bir grup oluşturur. Bireyin dinî tutumlarının oluşmasında bilhassa ailenin önemli bir yeri bulunmaktadır (Murphy ve Newcomb 1937; Horowitz, 1936; akt.: Krech ve Crutchfield, 1999: 209). Dolayısıyla aile fertlerinin dinî tutumları genellikle çocuğun da aynı yönde bir dinî tutuma sahip olmasına yol açmaktadır.

Bu konuda İslam peygamberinin “Her doğan çocuk muhakkak İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra annesiyle babası onu Yahudi yahut Nasrani, yahut Mecûsi yaparlar” (Buhari, Cenais: 664) ifadesi çocuğun dinî tutumlarının oluşmasında ailenin ne kadar önemli olduğunu vurgular.

“Doğumdan buluş çağına kadar çocukların tutumları hemen-hemen anne-babaları tarafından şekillendirilir” Çocuğun yaşı büyüdükçe aileden kazandığı tutumlarında birtakım değişiklikler olursa da önceki tutumlarının izleri tamamen silinmez (Morgan, 1993: 374-365).

Grup üyeleri grubun önceden belirlediği tutum ve normlara uydukları ölçüde tasvip ve takdir görürler. ‘Takdir edilmek’ grup üyesinin tutumlarını daha çok benimsemesini sağlayan pekiştirici işlevi görür. Ancak üyelerin grup normlarını ihlal etmesi hoş karşılanmaz. Kısacası grubun mensuplar üzerinde bir baskı ve sınırlandırma yapması söz konusudur. “Grup baskısı (*group pressure*) grup standartlarına, değer yargılarına ve davranış kalıplarına uymaları için grubun üyeleri üzerinde uyguladığı psikolojik baskı, tecrit, eleştiri veya gruptan atma tehdidi, kurallara uyanlara ödüller veya özel ayrıcalıklar, vb. olabilir” (Budak, 2000: 343).

2.4. Din Görevlileri ve Dindarlarla İlişkiler

İnsanlar birbirlerinden olumlu veya olumsuz anlamda etkilenirler. Etkileşim çoğu zaman karşılıklı olabileceği gibi bazen tek taraflı da olabilir. Etkileşimde bireyin kişilik özellikleri ve tutumu, çevresindekilerin o bireye veya izlediği tutuma karşı olumlu veya olumsuz bir tutum oluşturabilir. Sosyal psikolojinin önemli konularından birisi bireylerin birbirleri üzerindeki etkileridir (Baymur, 1994: 276). Bu bağlamda din adamları, kişilik yapıları, olaylara bakış açıları ve tutumları ile diğer insanlarda bir tutum oluşumu veya gelişimini sağlayabilirler. Örneğin bir din adamının meslek onurunu koruması, giyimine-kuşamına önem vermesi, saygı ve nezaketi, söz verdiği zaman sözünü tutması, güvenilir olması, temizliği ve dinî bilgisinin yeterli olması gibi vasıflarıyla çevresinde olumlu bir etki bırakabilir. Bu etki insanların dine karşı olumlu bir tutum benimsemelerinde önemli bir rol oynayabilir. Ancak yukarıda saydığımız vasıfların zayıf veya tam tersi olması durumunda ise çevrenin din adamlarına ve dine karşı olumsuz bir tutum geliştirmesi mümkündür.

Yapılan araştırmalar, din görevlilerinin dinî tutumların oluşmasında etkili olduğuna işaret etmektedir (Arslan, 1997: 85-88; Peker, 2008: 156). Diğer yandan televizyon ve sinemalarda gösterilen din adamı tiplerinin de bireylerin dinî tutumlarını etkilediği düşünülebilir.

3. Tutum Değişimi ve Kuramsal Yaklaşımlar

3.1. Öğrenme Kuramları

Tutumlar diğer alışkanlıkların öğrenildiği gibi öğrenilir. Dolayısıyla tutumu oluşturan bilgi, duygu ve davranış unsurları da aynı şekilde diğer öğrenilen şeyler gibi öğrenilir. Ancak öğrenmek ve değişmek için bireyin hür ve özgür olması gerekmektedir (Buscaglia, 1985: 67). Çağırışım, pekiştirme ve taklit öğrenmenin genel kurallarındandır.

Çağırışım yoluyla öğrenme çok eski çağlardan beri bilinmektedir (Baymur, 1994: 154). Çağırışım "Düşünceler arasındaki yer, zaman, sebep-sonuç ilişkileri ve birlik, benzerlik veya zıtlık gibi bağlar dolayısıyla birbirini hatırlatması" (Doğan, 1986: 227) anlamına gelmektedir. Bu yolla geçmişte yaşanan bir olayı hatırlarken herhangi bir biçimde olayla bağlantısı olan başka olaylar zihinde yeniden canlanır. Yani bir uyarıcı başka bir uyarıcının ortaya çıkmasına neden olur (Butler ve McManus, 1998: 47). Çağırışım çok kısa bir sürede gerçekleşir. İslamî kültür içinde yetişen bir kişi 'Hakem olayı' dediği zaman hemen Hz. Ali'yi aklına getirir. Benzer şekilde 'Kerbela' dediğinde de Hz. Hüseyin akla gelir.

Pekiştirme (*reinforcement*) genel anlamıyla bir tepkinin tekrarlanma sıklığını artıran ya da azaltan her türlü teknik, süreç, ödül veya ceza (Budak, 2000: 602) anlamına gelmektedir. Pekiştirme de öğrenmenin temel prensiplerinden birini oluşturur (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 326). Örneğin yapılan hayırlı bir işe karşılık Allah'ın birden yedi yüz misline kadar sevap vereceğini vaat etmesi kulların iyi işler yapmalarında bir pekiştireç anlamına gelir.

“Taklit (*imitation*) bir başka kişinin veya grubun davranışlarını bilerek veya bilmeyerek kopya etme süreci veya alışkanlığı” (Budak, 2000: 722) anlamına gelmektedir. Taklit yoluyla öğrenme her yaşta gerçekleşebilmekle beraber daha çok küçük yaşlarda öne çıkar. Dolayısıyla küçük yaştaki çocukların dinî davranışları genellikle taklit yoluyla gerçekleşir (Hökelekli, 1998: 255; Yavuz, 1994: 192). Dinî tutumların taklit edilmesi, dini bir şahsiyet olarak beğenilen bir kişinin dini tutumlarının taklit edilmesi ve aynı tutumlara sahip olmaya çalışılması anlamına gelir. Çocuklukta taklit yoluyla öğrenilenler ancak daha sonra içselleştirilebilir.

3.2. Fayda-Zarar Çatışması Kuramı

Biz herhangi bir tutumu benimsemeden önce karşımıza çıkan durumu değerlendiririz. Bunlardan hangisinin faydalı veya zararlı olacağını karşılaştırır ona göre bir tutum benimseriz. Faydalı olabileceğini düşündüğümüz bazı sebepler, bizi belli bir tutumu benimsemeye götürebilir. Bizim için zararlı olacağını düşündüğümüz bazı sebepler de karşıt bir tutum benimsemeye yol açabilir (Peker, 2008: 158).

İslâm dini, iyiyi emreder kötüyü de yasaklar. Din, bu davranışlarla ilgili dünyevî ve uhrevî mükâfat ve müeyyideleri de getirir. Ancak insan yapısı itibarıyla iyiyi de kötüyü de yapma potansiyeline sahiptir. Bireyin tutum ve davranışlarında mükâfat ve ceza etkili olur.

Bazılarınca dinle ilgili tutumların prestij, makam, maddiyat veya bazı görevlerden muafiyet gibi getirileri söz konusu olabileceği gibi kayıplara yol açması da söz konusu olabilir. Bu durumda tercih edilecek tutum, her iki ihtimalin hesabı yapıldıktan sonra belirlenir. Kısaca tutum belirlemede fayda ve zarar hesabı etkili olabilmektedir (Anlatılanlara göre, birtakım kişilerin askerlikten muaf olabilmek için Hacı Bayram Veli'nin etrafında toplanmaları gibi).

3.3. Fonksiyonel Değer Kuramı

Birey ve toplum açısından, tutumların ifade ettiği birtakım fonksiyonları vardır. İnsanlar benimsemiş oldukları tutumların değeri sayesinde çevrelerinden olumlu veya

olumsuz bir karşılık görürler. Birtakım değerler (bilhassa sosyal konularda) bireyi belirli bir tutum izlemeye yöneltir. Bazı değerler ise bireyin dinî konulardaki tercihinde rol oynar (Bilgin, 1999: 115).

Birey benimsediği bir tutumun gerektirdiği yönde davrandığında kişisel olarak tatmin olur. O, beğendiği (beklentilerini karşılayabileceğini umduğu) bir grubun tutumlarını benimseyerek kendisinin gruba kabul edilmesini sağlar. Burada bireyin benimsemiş olduğu tutum onun gruba kabul edilme fonksiyonunu görür. Bireyin gruba kabul edilmesini sağlayan tutumları bireyin sosyal ilişkilerini geliştirmesinde etkili olur. Böylece o, grup üyeleri arasındaki dayanışma olanaklarından da yararlanabilir.

Ancak belli bir yerde fonksiyon gören bir tutum, başka bir çevrede aynı fonksiyonu göstermeyebilir ve kişinin yeni çevresinde önceki tutumlarının bir yararı olmayabilir. Ortamın değişmesi, bireyin önceki tutumunu değiştirmesini gerektirebilir (İnceoğlu, 2000: 30-31).

Fonksiyonel değer teorisinin temelinde bireyin başkalarıyla iyi ilişkiler kurma ve mevcut ilişkilerini koruma düşüncesi yer alır. Tutumların bireye sağladığı yararın sona ermesi veya tutum değişiminin kişiye daha fazla yarar sağlaması söz konusu olduğunda tutum değişimine gidilebilmektedir (Peker, 2008: 161).

3.4. Tutarlılık Kuramları

“Tutarlılık (consistency) kişinin, farklı zamanlarda aynı uyarıcıya veya duruma aynı şekilde tepki verme derecesidir” (Budak, 2000: 776). İnsan kabul ettiği her yeni tutumu, önceki inanç ve tutumları ile uyumlu, ahenkli ve tutarlı olacak yönde benimser. Birey yeni bir tutum benimseyeceğinde, ya önceden mevcut olanlarla tutarlı olanları tercih eder ve bir tutarsızlık söz konusu olmaz, ya da yeni tutumuyla eski tutumu arasında bir tutarsızlık durumunda, tutarsızlığı en aza indirmeye çalışır (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 329).

Genel olarak tutumlar ve tutum öğeleri arasında tutarlılık olması düşünülür. İnsan yapısı gereği tutarsız düşünce ve davranışlardan tutarlı düşünce ve davranışlara yönelmeye çalışır. Lecky (1945), tüm insan düşünce ve davranışlarının tutarlı olduğunu savunmaktadır (akt.: Kağıtçıbaşı, 1999: 149). Örneğin yakınlık duyduğumuz birisine karşı daha hoşgörülü olurken, onun hakkında olumsuz sözler söylenmesine kızmamız, psikolojik açıdan tutarlı bir davranış oluşturur (Kağıtçıbaşı, 1999: 149).

Gazali'ye göre bazı kimseler kendilerince büyük ve önemli gördükleri kişilere isnat edilen bir sözü batıl dahi olsa hemen kabul ederler. Ancak onların sevmedikleri önemsiz

gördükleri kişilere isnat edilen bir sözü ise doğru da olsa reddederler (Gazali, 1990: 40). Gazali'nin vurguladığı böyle bir tutumun ise tutarlı bir tutum olduğu söylenemez.

Zaman-zaman tutumlarla davranışlar arasında tutarsızlıklar olabilir (La Piere, 1934; Kunter, Wilkins ve Yarrow, 1952; Minard, 1952; akt.: Kağıtçıbaşı, 1999: 149). Ancak bu durum bir genelleme düzeyinde değil ortam şartlarına bağlı olarak ele alınması gereken durumlardır.

3.4.1. Heider'in Denge Kuramı

Heider, kişiler arası algı olayını en basite indirgeyerek, bir kişinin, diğer bir kişi ve bir tutum objesi ile ilişkilerini incelemiştir (Kağıtçıbaşı, 1999: 151).

Heider, bir kişinin A (Aydın) , diğer bir kişi B (Bilge) ve bir tutum objesi (İbadet) ile ilişkileri üzerinde durmuştur.¹ Yani Heider, (A) şahsının, (B) şahsı, bir tutum objesi, ve B şahsının aynı tutum objesi ile ilgili tutumu hakkındaki değerlendirmeleri üzerinde durmaktadır. Örneğin Aydın, Bilge'yi bir arkadaş olarak seviyor ve ondan hoşlanıyor. Aydın aynı zamanda ibadetlerini yerine getirmeye çalışan biridir. Aydın, Bilge'nin de ibadetlerini yerine getirmeye çalışan birisi olduğunu öğrendiğinde, bu durum Aydın için hoş, ahenkli ve dengeli bir durum oluşturacağı için, Bilge ile olan dostluğuna devam edecektir. Ancak Aydın, Bilge'nin ibadetlerini yerine getirmekten hoşlanmayan bir kişi olduğunu öğrenmesi durumunda, rahatsız olacaktır. Çünkü bu durumda bir dengesizlik söz konusudur. Aydın söz konusu dengesizliği gidermek için ya Bilge hakkındaki tutumunu değiştirecek ve onu beğenmeyecek veya Bilge'nin ibadet konusundaki tutumunu onun kendi meselesi olarak değerlendirip bu durumu ilişkileri açısından önemsiz görmek suretiyle **dengeleme** yoluna gidecektir (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 330).

3.4.2. Rosenberg ve Abelson'un Bilişsel Dengeleme Kuramı

Rosenberg ve Abelson'un bilişsel dengeleme kuramı, Heider'in dengeleme teorisinin dışında, daha çok sayıdaki ilişkileri de içermektedir. Bu ise denge kuramının genişlemesi açısından olumlu bir durumdur (Kağıtçıbaşı, 1999: 157).

Bir önceki Dengeleme Teorisinde Heider, tutumlar arasında bir dengesizlik söz konusu olduğunda, tutum değişiminin dengesizlikten kurtulup denge sağlamak için esas çıkar yol olduğunu söylüyordu. Rosenberg ve Abelson ise denge sağlamak için tutum

¹ İsimlendirmeyi biz yaptık.

değişimine yer vermekle beraber, tutum değişiminden başka yönleri de kapsamlı bir şekilde incelemişlerdir. Yukarıdaki örnekte Aydın, Bilge'nin ibadetlerini yerine getirmekten hoşlanmayan biri olduğuna inanmayabilir, ayrıca bu durumu düşünmemeye çalışabilir, aklına getirmez veya reddeder. Aydın böylece Bilge'nin ibadetle ilgili durumunu nötr hale getirerek kendi zihninde bir denge durumu sağlamış olur.

Bilişsel dengeleme teorisinde dengeyi sağlamak amacıyla tutum objesini ayrıştırma yoluna da gidilebilir. Bu durumda Aydın, ibadetleri yerine getirmemeyi **iyi** ve **kötü** olarak iki şekilde değerlendirmek suretiyle dengeleme yapabilir. Örneğin Bilge aslında ibadetlerini yerine getiren biridir; ama çok önemli işleri olduğu, zamanı olmadığı veya ibadet yaptığı anlaşılırsa iş hayatı tehlikeye girebileceği için ibadetlerini yerine getirmiyor olabilir. Bu durum Aydın için dengeli bir durumdur (Yani Aydın olayı böylece dengelemiş olur).

Dengeyi sağlamak için bir başka çıkış yolu da dengesizliğe konu olan tutum objesi güçlendirilir. Yine yukarıdaki örnekten hareket edecek olursak, Aydın, Bilge'nin ibadetlerini yerine getirmekten hoşlanmamasını, Bilge'nin iskelet yapısına zarar verebileceği için onun ibadet yapmamasının daha faydalı olduğu şeklinde düşünebilir. Aydın bu gibi güçlendirmelerle Bilge ile aralarındaki dostane ilişkiyi **dengeli** hale getirebilir.

3.4.3. Festinger'in Bilişsel Çelişki Kuramı

Tutarlılık kuramına göre tutum unsurlarının kendi aralarında (genelde) tutarlı olduklarından bahsetmiştik. Ancak bazı durumlarda tutum unsurları arasında bir tutarlılığın olmadığı, 'çelişkili' durumlara da rastlanmaktadır. Festinger işte bu çelişkili durumdan yola çıkarak tutum değişimiyle ilgili görüşünü açıklar. O, bilişsel çelişki teorisinde esas olarak, tutumlardaki davranış unsuruyla, bilişsel unsurun birbirleriyle çelişkili ve uyumsuz hale gelmelerinin tutum değişiminde önemli bir etken olduğu üzerinde durmaktadır (Bilgin, 2006: 122-126; Kağıtçıbaşı, 1999: 157).

Bir bireyin herhangi bir konudaki tutumunda, unsurlar arasında bir uyumsuzluk veya çatışma olabilir (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998: 464). Birey bazen bilgi unsuruyla çatışan davranışlarından vazgeçmeyi mümkün görmez. Böyle durumlarda birey davranışlarıyla çatışan bilgi unsuru üzerinde bir geliştirme (ayarlama) yapmak suretiyle tutumunda bir değişiklik yapma yoluna gidebilir. Örneğin devamlı sigara içen bir doktorun sigara içme davranışıyla onun bilgi unsuru bir çelişkiye işaret eder. Zira o, içtiği sigaranın sağlığa zararlı olduğunu bilmektedir. Yine de o sigara içmeye devam eder. Ortaya çıkan çelişkili durum nedeniyle kendisini ve etrafındakileri tatmin etmek için, 'sigara benim

sinirlerimi yatıştırıyor', 'daha dikkatli görev yapabilmemi sağlıyor', 'sigara içen de ölüyor, içmeyen de' gibi mantığa büründürmek suretiyle savunma mekanizmalarına başvuruyor. O bu yolla çelişkiyi hafifletmeye çalışır. Ancak ortaya çıkan çelişkili durum, kişiyi bu durumdan kurtulmak için harekete geçirir (İnceoğlu, 2000: 37).

Bu durumda kişi ya davranış **değiştirerek** sigarayı bırakmak, ya da davranışını **destekleyecek** ve birtakım gerekçeler bularak bilişsel çelişkiyi hafifletmeye, ahenkli bir hale getirmeye çalışabilir. Çelişkiyi gidermek amacıyla getirilmeye çalışılan izahlar, bir bakıma savunma mekanizmaları işlevini görmektedir (Kağıtçıbaşı, 1999: 159).

Eğer bireyin davranışları ile bilgi unsuru arasındaki çelişki bireyin iradesi dışında herhangi bir zorlama sonucu ortaya çıkmışsa, bu durum bireyde bir rahatsızlığa yol açmayacak ve bir tutum değişikliğine gitmeyecektir. Çünkü bu tutarsızlığın sorumluluğunun kendisine ait olmadığını düşünecektir (Peker, 1993: 99). Dolayısıyla bireyin getirdiği bu açıklamanın da bir savunma mekanizması olduğunu belirtebiliriz.

Bilişsel çelişki kuramına göre "Kişi geriye dönemeyeceği bir karar verdikten sonra ortaya çıkan uyumsuzluğu, kararını değiştiremeyeceği için, tutumunu kararı (davranışı) doğrultusunda değiştirerek azaltma yoluna gidebilir. Böylece verdiği kararın akıllıca bir karar olduğuna kendisini inandırır." (Kağıtçıbaşı, 1999: 160).

3.5. Başka Din Mensuplarından Görülen Olumlu Davranışlar

Din değiştirmenin köklü bir tutum değişimi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla din değiştirme gerekçelerinin tamamını tutum değiştirme nedenleri olarak değerlendirebiliriz. Birey başka din mensuplarından gördüğü iyiliklerden etkilenecek köklü tutum değişikliğine gidebilir.

Hz. Muhammet, tam bir yoksulluk ve açlık döneminde müşrik Mekke'ye, yoksullara dağıtılmak üzere önemli miktarda altın göndermiştir. Hz. Muhammet, bir defasında da kendisine karşı tam bir düşmanlık içinde olan Ebû Berâ adındaki bir kabile reisinin isteği üzerine (Berâ'nın kamındaki bir çıban için) ilaç göndermiş, Berâ'nın bu ilaç için kendisine gönderdiği atı da kabul etmemiş, geri yollamıştır (Yeniçeri, 2005: 263).

Ömer b. Abdülaziz döneminde Kuteybe b. Müslim el Bâhilî (ö. 96/715) harp kurallarına uymayarak **Semerkant**'ı alır. Durumu öğrenen halife Ömer b. Abdülaziz, şehrin geri verilmesini emreder. Halifenin haksızlığa razı olmayan adaletli tutumuna şaşırın

Semerkant halkı, şikâyetlerinden vazgeçerek gördükleri bu adalet ve iyilik sebebiyle topluca Müslüman olmuşlardır (Züheylî, 1981: 145-146 akt, Kaya, 2007: 113)

“Haçlılar, Küçükasya (Anadolu) yolu ile Kudüs’e varmaya çalıştıkları sırada Frigya dağlarının geçitlerinde Türkler tarafından acı bir yenilgiye uğratıldılar. Fakat buna rağmen büyük zorluklara katlanarak Antalya sahillerine gidebildiler ve orada Rum tüccarlarının istedikleri yüksek ücretleri verebilenler Antalya sahiline geçebildiler. Halbûki hastalar ve yaralılar ile bir sürü hacı, hain müttefikleri Rumların merhametine ihtiyaçları olduğunu arz eder bir şekilde geri kalmaya mecbur oldular. Bunlardan üç veya dört bin kişilik bir katile, ümitsizlik içinde kurtulmaya uğraştıkları sırada Türkler tarafından etrafları sarılıp büyük bir bozguna uğratılmıştı. Türkler bu zaferlerinden sonra karargâhı tazyike başladılar. Eğer Müslüman Türklerin kalplerine, o sefaleti ve felaketi görerek bir acıma duygusu gelmemiş olsaydı, geri kalan Haçlı kafilesinin durumu çok feci olurdu. Türkler, bu biçarelerin yaralarına baktılar, fakirlerini cömertlikle beslediler ve sıkıntıdan kurtardılar. Hatta bazı Müslümanlar, Rumların tehdit ve hile ile Hıristiyan hacılardan koparmış oldukları Fransız paralarını satın alarak ihtiyacı olan hıristiyan hacılara verdiler. Aynı dinden olmayanların bu koruyucu muameleleri ile dindaşları olan ve kendilerini ağır işlerde kullanan, döven, dolandıran Rumların hareketleri, Haçlı hacıları arasında öyle bir karşılaştırma vesilesi oldu ki, bunlardan pek çoğu istekleri ile, kendilerini kurtaran Müslümanların dinini kabul ettiler” (Arnold, 1971: 141-142; akt. Peker, 2008: 210).

Müslüman Türklerin Haçlı grubunu² bağışlayarak tamamını kılıçtan geçirmemeleri belki bir hoşgörü örneği olarak düşünülebilirdi. Ancak anlatılan tarihi olayda, sadece hoşgöründe bulunup bağışlamanın çok üzerinde, insanî bir davranış sergilenmiştir. Orada Türklerin herhangi bir karşılık düşünmeden, bizzat gerçekleştirdikleri bir ‘yardım’ ve ‘iyilik’ söz konusudur. Bu süreçte yapılan iyiliğin temiz niyetle yapılmış olması, iyilik görenleri daha fazla etkilemektedir diyebiliriz.

3.6. Teknolojinin Etkisi

Gelişen teknolojinin insanların dinî tutumlarının değişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Önceleri ‘din’ fabrikasının kapısına kadar geliyor ama içeriye giremiyordu (Eyüboğlu, 1996: 2). Bu süreçte teknolojinin kendisini bir din olarak görme gayretleri üzerinde

² Üç-dört bin civarında.

durulmaktadır. Yakın tarihlere kadar bazı dindarların teknolojik gelişmelere 'karşı' oldukları söylenir ve kalkınamamanın müsebbibi olarak da din gösterilirdi.

Tabii ki Müslümanların tutum ve davranışları açısından bu iddiaların leyh ve aleyhinde örnekler gösterilebilir. Esasında bazılarını teknolojik gelişmelere karşı bir tutum almalarına sevk eden psikolojik birtakım nedenler vardır. Bunların dini olanlarının altında **teknolojinin** dini zayıflatacağı düşüncesinin yattığı öne sürülmektedir. Rivers, teknolojinin kuvvetli bir güce sahip olduğunu ve nerede ortaya çıkarsa doğrudan olmasa da varlığıyla dine meydan okuduğunu, din için bir tehdit unsuru olduğunu (hatta daha da ileri giderek) aynı zamanda kendini bir din olarak gösterdiğini düşünür. Aslında teknoloji, dini mekanizmaya sahip olmasa da bazı hususiyetleri nedeniyle din olarak görülmesini sağlar. Teknolojinin dini zayıflatacak birçok şeye sahip olduğu, bir din gibi gelişebildiği ve bir din adayı olarak, din üzerinde değişiklikler yapabilme potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir (Rivers, 2006).

Teknolojiye atfedilen değerın çok yüksek olmasının dini tutumların zayıflamasında etkili olduğu söylenebilir. Günümüzde teknoloji ve dini tutumların birbirlerini olumlu veya olumsuz yönde etkilediklerini belirtebiliriz. "Teknolojik gelişmeler, kullanımına bağılı olarak yararlı da zararlı da olabilmektedir...Ancak İslâmiyet her türlü teknolojik gelişmeyi, insanlara hizmet yönünden bir araç olarak görür. Bu hizmette de dikkate alınması gereken en önemli nokta İslâm ahlâkınca belirlenen prensipleri yaygınlaştırmak, ahlâklı insanlardan oluşan bir toplum ve bir dünya yaratmaktır" (Peker, 1997: 33).

Haberleşme, iletişim, ulaşım, sağlık, eğitim, estetik, inşaat, mimari, uzay, ziraat, savunma vb. çok geniş alanlarda teknoloji den yararlanılmaktadır. Günümüzde ise bilgisayarın girmediği nerdeyse hiçbir saha yoktur. Bilgisayar programlarının insan zihnine benzer şekilde işlem yaptığı söylenebilir. Bilgisayarlar çok miktarda bilgiyi (uyarıcı-veriyi) alıp kavrarlar. Bu bilgileri işlem den geçirip, yönetir, depolar, gerektiğinde geri çağırır ve çeşitli şekillerde üzerinde faaliyette bulunurlar" (Schultz ve Schultz, 2002: 623). Bilgisayarın sunduğu bilgilerin, tutumların ve dini tutumların bilişsel öğelerini oluşturmada önemini hatırlatmak istiyoruz.

Cami hoparlörlerinden duyulan çok güzel bir ezan sesinin insanların duygularını harekete geçirmesi mümkündür. Ancak aynı cihazların iyi kullanılmaması, duyanları rahatsız ederek dine karşı olumsuz bir tutum sahibi olmalarına da yol açabilir (Tozlu, 2006: 333). Günümüzde teknolojinin sanayi, sanayinin de insanın psikolojik yapısını etkilemesi

kaçınılmazdır. O devasa makinelerin karşısında insan kendisini yalnız, güçsüz ve biçare hissedebilir. “Bu yaşam koşullarında hayatta bir anlam ve amaç arayan insan en azından bireysel anlamda bir şeyler yapma yolunu seçmekte ve bu seçimden dindarlık biçimi de etkilenmektedir” (Kayıklık, 2006: 167).

4. Duygusal Faktörler

Tutumların yapısında duygu unsuru bulunur. İnsanların duygu yönü çok önemlidir. Zira insan yapısının his ve duygu olmadan bir makine gibi çalışması düşünülemez. Duygu yönü insanın belki en önemli özelliklerinden birini oluşturur. Bu nedenle tutumların ve dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişmesinde duygu unsurunun etkisi göz ardı edilemez.

Bu bağlamda başkalarının mağduriyete uğraması insanların dini tutumlarını etkileyebilir. Bireyin kendisinin veya başkalarının uğradığı haksızlıklar genellikle insanların acıma duygusunu harekete geçirir. Adler (1977) acıma duygusu ile ilgili olarak “Acıma duygusu sosyal duygunun en temiz bir ifadesidir. Acıma duygusuna sahip bir kişinin sosyal duygusunun da iyi gelişmiş olduğunu düşünebiliriz. Zira bu duygu, bir insanın başkalarıyla ne derece özdeşleşebildiğini göstermektedir” (: 232) der. Örneğin ‘Kerbela’ olayı birçok müslüman’ın dinî tutumları üzerinde duygusal etkiye sahiptir.

Diğer yandan toplu halde gerçekleştirilen ayinler, yapılan yardım ve bağışlar (yardımı yapan-alan-aracılık eden ve görenler açısından), müzik, estetik ve görsel unsurlar, inanç turizmi vb. faaliyetlerin duygu yoluyla dinî tutumların oluşum, gelişim veya değişiminde etkili olduklarını belirtebiliriz.

Sonuç

Tutumlar, bireyin herhangi bir psikolojik obje ile alâkalı düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimleridir. Bireyin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme tarzına da dinî tutum denir. Bu tutumların oluşum ve gelişiminde bazı faktörlerin rolü vardır.

Birey, isteklerini yerine getirebilmesine hizmet eden obje ve şahıslara karşı olumlu, engel olanlara karşı olumsuz bir tutum izler. O, dinî yönden arzu ve ihtiyaçlarının gerçekleşmesine yardımcı olan objelere karşı olumlu, engelleyen obje ve şahıslara karşı olumsuz bir dinî tutum oluşturup geliştirebilir.

Dinî tutumların oluşum ve gelişiminde bireyin sahip olduğu bilgiler önemlidir. Herhangi bir tutum objesi ile ilgili edindiğimiz bilgilere göre o tutum objesi hakkında bir dinî tutum oluşturup geliştirebiliriz.

Dinî tutumların oluşum ve gelişmesinde grupların da etkisi vardır. Gruplar, varlığını koruyup sürdürebilmek için mensuplarının dinî tutumları üzerinde bir takım tasarruflarda bulunarak onların dinî tutumlarını şekillendirebilir. Bu süreçte bireyin grupla aynileşme arzusu, grubun tutumunu benimsemesinde daha etkili olur.

Din adamlarının bilgileri, kişilik yapıları, olaylara bakış açıları ve genel olarak tüm tutum ve davranışları önemlidir. Çünkü dinî tutumların oluşum ve gelişiminde din adamları ile ilişkilerin rolü göz ardı edilemez. Bu bağlamda filmlerde rol verilen din adamı tiplerinin de olumlu veya olumsuz bir dinî tutum oluşumunda etkisi söz konusudur.

Tutumların değişmesinde öğrenme kuralları geçerlidir. Çağırışım, pekiştirme ve taklit yoluyla öğrenme kuralları dinî tutumların değişmesinde de geçerlidir. Çünkü tutumları oluşturan bilgi, duygu ve davranış unsurları da diğer öğrenilen şeyler gibi öğrenilir. Dolayısıyla 'öğrenmek' suretiyle dinî tutumlar değişebilir. Bireyin hür olması dinî tutum değişiminde daha etkili olur.

Birey herhangi bir dinî tutum değişimine gitmeden önce karşısına çıkan durumu değerlendirir. Bunlardan hangisinin faydalı, hangisinin zararlı olacağını karşılaştırır ve ona göre tutum değiştirmeye karar verir. Faydalı olabileceğini düşündüğü bazı sebepler, onu belli bir dinî tutumu benimsemeye, zararlı olacağını düşündüğü bazı sebepler de karşıt bir dinî tutumu benimsemeye götürebilir.

Birey ve toplum açısından, dinî tutumların ifade ettiği birtakım fonksiyonları vardır. İnsanlar benimsemiş oldukları tutumların değeri sayesinde çevrelerinden olumlu veya olumsuz bir karşılık görürler. Tutumların ifade ettiği değer her toplumda aynı karşılığı bulmayabilir. Bu durumda birey yeni şartlara göre bir tutum değişikliğine gidebilir.

Birey yeni bir dinî tutum benimseyeceğinde, ya önceden mevcut olanlarla tutarlı olanları tercih eder ve bir tutarsızlık söz konusu olmaz, ya da yeni tutumuyla eski tutumu arasında bir tutarsızlık durumunda, tutarsızlığı en aza indirmeye çalışır.

Birey ve toplum başka din mensuplarından gördükleri iyiliklerden etkilenerken köklü dinî tutum değişikliklerine gidebilirler. Bu durumda onlar, dinî tutumlarını tamamıyla değiştirebilirler.

Teknolojik gelişmeler de insanların dinî tutumlarının değişmesinde etkili olabilmektedir. Diğer yandan dinî tutumların oluşum ve gelişmesinde etkili olan duygu unsurunun dinî tutumların değişmesinde de etkili olduğunu belirtebiliriz. Çünkü tutum yapısında duygu unsuru önemli bir unsurdur. Zira insan yapısının his ve duygu olmadan bir makine gibi çalışması düşünülemez. Duygu yönü, insanın belki en önemli özelliklerinden birini oluşturur. Bu nedenle tutumların ve dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişmesinde duygu unsuru önemli bir rol oynar.

Sonuç olarak dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişmesinde birtakım faktörlerin rol oynadığını belirtebiliriz. Bu faktörlerdeki değişmeler kaçınılmaz olarak dinî tutumları da etkilemektedir. Dolayısıyla dinî tutumlarla ilgili süreç, olmuş bitmiş bir süreç değil dinamik bir süreçtir. Nasıl işlediğini anlatmaya çalıştığımız bu süreçte bireylerin baştan sona kendilerine ait, özgün bir dinî tutumlarından bahsedebilmek kolay görünmüyor.

Kaynakça

- Adler, Alfred (1977), *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev.: Ş. Başar, Dergah Yay: İstanbul.
- Arnold, T. W (1971), *İntişar-I İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yay.
- Arslan, Hasan (1997), *Çirak Ve Kalfalarda Dini İnanç ve Davranışlar*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Sos. Bil. Enst.
- Baymur, Feriha,(1994), *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay.: İstanbul.
- Bilgin, Nuri (2006), *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Ege Ü. Ed. Fak. Yay.: İzmir
- Budak, Selçuk (2000), *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Ve Sanat.Yay.: Ankara.
- Buscaglia, Leo 1985, *Yaşamak, Sevmek ve Öğrenmek*, Çev: Kasap, Nesrin, İnkilâp Kitabevi: İstanbul.
- Butler, Gillian Ve Mcmanus, Freda (1998), *Psikolojinin Abc'si*, Kabalcı Yay.: İstanbul
- Cüceloğlu, Doğan (1995), *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, Sistem Yay.: İstanbul
- Cüceloğlu, Doğan (1996), *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Doğan, Mehmet (1986), *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay.: Ankara.
- Eyüboğlu, Osman (1996), *Samsun Küçük Sanayi Sitesinin Sosyo Ekonomik Yapısı İçinde Dinin Konumu*, Y. Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Sos. Bil. Enst.
- Fehr, Scot Simon (2004), *Grup Terapisine Giriş*, Sistem Yay.: İstanbul
- Freedman J. L.; Sears, D. O And Carlsmith. J. (1998), *Sosyal Psikoloji*, Çev.: Ali Dönmez, İmge Kitabevi, Ankara.
- Gazali (1990), *El- Munkızu Min-Ad- Dalâl*, Çev.: Hilmi Güngör, M. E. B. Yay.: İstanbul.
- Hamlin, Cyrus (2010), *Türkler Arasında*, Çev: Arzu Taşcan-Mustafa Hizmetli, TBBD Yay.: İstanbul.
- Holm, Nils (1990), *Einführung In Die Religionspsychologie*, München,Basel.
- Hökekleli, Hayati (1998), *Din Psikolojisi*, T. D. V.Yay.: Ankara.
- İnceoğlu, Metin (2000), *Tutum – Algı İletişim*, İmaj Yay.: Ankara

- Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1999), *Yeni İnsan Ve İnsanlar*, Evrim Yay.: İstanbul.
- Kaya, Remzi (2007), *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab içinde Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab Kavramı*, İSAV, Ensar Neş.: İstanbul.
- Kayıklık, Hasan (2006), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, İçinde Değişen Dünyada Birey, Din Ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana
- Krech David Ve Crutchfield, Richard S. (1999), *Sosyal Psikoloji*, Çev.: Erol Güngör, Ötüken.Yay.: İstanbul
- Lecky, P. (1945), *Self-Consistency*, İzland Pres.: New York.
- Morgan, Cliford T. (1993), *Psikolojiye Giriş*, Çev.: H. Arıcı Ve Diğ., Meteksan Y. Ankara.
- Özbaydar, Belma (1970), *Din Ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Mat.: İstanbul.
- Pazarlı, Osman (1972), *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Peker, Hüseyin (1993), *Din Psikolojisi*, Sönmez.Yay.: Samsun.
- Peker, Hüseyin (1997), "Teknolojik Gelişmeler Ve İslam Ahlakı", *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat. Fak. Der.*, Sayı: 9.
- Peker, Hüseyin (2008), *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yay.: İstanbul.
- Rivers, Theodore John (2006), *Technology And Religion: A Metaphysical Challenge*, *Technology In Society*, 58, 517-531.
- Sahih-i Buhârî* 'Ebû Hüreyre'den' Cenaiz bahsi, c. 4, Hadis No: 664.
- Schultz, Duane. P Ve Schultz, Sydney. E (2002), *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev: Y. Yasemin, Kaknüs Yay.: İstanbul.
- Sezen, Yümni (2005), *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab içinde İnanç Farklılıklarının İnsan Davranışlarındaki Temel Dinamikleri*, İSAV, Ensar Neş.: İstanbul.
- Smith, M.B. (1968), "Attitude Change" *International Encyclopedia Of The Social Sciences* (S.458-467). Crowell Collier And Mac Millan.
- Sönmez, Selami 2006, *İnsan İlişkileri ve İletişim İçinde 'İnsan Hayat Hoşgörüm'*, Hegem Yay.: Ankara

- Tozlu, Necmettin 2006, *İnsan İlişkileri ve İletişim İçinde 'Kültür ve İletişim'*, Hegem Yay.: Ankara
- Uysal, Veysel (1996), *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay.: İstanbul.
- Weber, Max (2005), *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.: Zeynep Gürata, Ayraç Yay.: Ankara.
- Yapıcı, Asım (2006), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, İçinde Algısal Açıdan Müslüman Kimliği Ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Yavuz, Kerim (1994), *Çocuk ve Din*, Çocuk Vak. Yay.: İstanbul.
- Yeniçeri, Celal (2005), *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab içinde*, Müzakere, İSAV, Ensar Neş.: İstanbul.
- Züheyli, Vehbe (1981), *Asâru'l-Harp fi Fıkhı'l-İslâmî*, Şam.

Constitution, Development and Alteration of Religious Attitudes

Citation/©- Arslan, H. (2009). Constitution, Development and Alteration of Religious Attitudes, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 9 (1), 77-96.

Abstract- *Attitudes are the dispositions for the organized long lived emotion, belief and behaviour connected with any object of attitude. One is not born with his attitudes; he or she obtains his attitudes later on. The attitudes of the individual take form, develop and change for some reasons. One's knowing the constitution, development and alteration of his attitudes helps him appropriate a more prudent and cautious attitude. These general considerations apply to religious attitudes as well. In this study, the factors acting a part in the constitution, development and alteration of religious attitudes are investigated.*

Key Words- Attitudes, Religious Attitudes, Constitution, Development, Alteration.